

„Az elmúlt év története – 5703”

Grünvald Fülöp publikálatlan kézírata az 1942/1943-as esztendő zsidó vonatkozású világeseményeiről az IMIT *Évkönyv* számára

SCHWEITZER GÁBOR

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) Szemere Samu által szerkesztett *Évkönyvei* az 1929 és 1942 közötti időszakban, az *Évkönyvek* utolsó érdemi közleményeként tették közzé a zsidó szempontból releváns hazai és nemzetközi események összefoglalóját. Első alkalommal az 1929-et megelőző évtizedről, 1930-tól kezdődően pedig éves bontásban tájékozódhattak az *Évkönyv* olvasói a nagyvilág legfontosabb zsidó vonatkozású eseményeiről. Ezeket az összefoglalókat az 1929 és 1933 közötti időszakban Edelstein Bertalan (1876–1934), a Budai Izraelita Hitközség főrabbija, az Országos Rabbiképző Intézet tanára jegyezte. Halála után Grünvald Fülöp (1887–1964), a Budapesti Izraelita Hitközség Fiúgimnáziumának történelemtanára, egyúttal az Országos Magyar Zsidó Múzeum öre állította össze 1942-ig bezárólag az előző esztendők zsidó krónikáit.

Az IMIT a második világháború alatt 1943-ig jelentette meg az *Évkönyveket*, azonban az 1943-as *Évkönyvben* már nem volt olvasható Grünvald Fülöp elmúlt év zsidó világeseményeit összefoglaló krónikája. Grünvald Fülöp hátrahagyott írásai között viszont fennmaradt „Az elmúlt év története – 5703” című, az 1942 és 1943 közti időszakot bemutató összefoglaló.¹ Erre a feltehetően a korabeli cenzúra miatt publikálatlanul maradt kéziratra Scheiber Sándor a *Magyar Zsidó Oklevéltár* 1965-ben megjelenő, Grünvald Fülöpnek emléket állító VIII. kötetének bevezetésében már felhívta a figyelmet.²

Karsai László professzor több írása is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy ki, hol, mikor és mit tudhatott a holokausztról, illetve milyen információk jelentek meg a hazai sajtóban – a zsidó sajtót is beleértve – a zsidóság kiirtásának kiteljesedéséről.³ Grünvald Fülöp 1942-es és 1943-as

¹ Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (a továbbiakban: MZsML, XIX-13. (a továbbiakban: Grünvald: Kézirat).

² Scheiber Sándor: Előszó. In: uő (szerk.): *Magyar Zsidó Oklevéltár*. VIII. kötet. 1264–1760. Budapest: MIOK, 1965. 12.

³ Lásd pl. Karsai László: *Holokauszt*. Budapest: Pannonica, 2001. 270–280.; uő: A holokausztról szóló információk a magyar sajtóban 1941–1944. *Századok*, 148. évf. (2014) 6. sz. 1365–1373.

esztendőről szóló összefoglalója elsősorban ehhez a kérdéskörhöz kíván adalékokkal hozzájárulni.

Az utóbbi évek szakirodalmi terméséből ugyanakkor Komoróczy Géza és Laczó Ferenc monográfiáira szükséges még utalnunk, hiszen mindketten hivatkozták, illetve elemezték Edelman Bertalan és Grünvald Fülöp IMIT *Évkönyvek*ben megjelent összefoglalóit.⁴

„Az elmúlt év története – 5703.” című, a szerző autográf javításaival ellátott, 31 és fél oldal terjedelmű gépirat utolsó lapján a zsinagógai naptár jelezte a befejezés dátumát: 5703. Tamuz 20., azaz 1943. július 23. A kézirat főcíméhez tartozik egy héber alcím is: „*Gezerat tavsingimel lifrat katan.*” Az alcímhez Grünvald a következő magyarázatot fűzte:

„A galut történetében a szenvedésteli esztendők gyakran ismétlődnek. Gezera szóval a sorscsapás éveiként említi őket a zsidóság krónikája. Az elmúlt 5703-as évet is ezek sorába iktathatjuk. Népünk százezrei, egész országok zsidósága indult pusztulásnak Európában a háború e kérlelhetetlen esztendejében.”⁵

Ehhez a megjegyzéshez egy kis kiegészítést szeretnék hozzáfűzni. Az 1939/1940-es esztendőről szóló összefoglalóban Grünvald Fülöp arra hivatkozott, hogy az egyetemes zsidóság történetíróját, Simon Dubnowot (1860–1941) az a terv foglalkoztatja, hogy „A zsidó szenvedések fekete-könyve” címen írja meg az elmúlt évek történetét.⁶ Ez a munka azonban már nem készülhetett el, mert az agg tudóst a náci 1941 decemberében a rigai gettóban sorstársaival együtt kivégezték. Nem tudni, hogy Grünvald értesült-e Dubnow haláláról, de ettől függetlenül is úgy érezhette, hogy rá hasonló krónikási szerepkör hárult.

A kézirat a bemutatott államokat, illetve térségeket több csoportba sorolta. Az első csoporthoz a tengelyhatalmak és a csatlós államok – köztük Magyarország –, továbbá az általuk elfoglalt területek tartoztak. A második csoportba a semleges államok – Svájc, Svédország, Törökország, Portugália és Spanyolország – kerültek, míg a harmadik csoporthoz a náci- és fasisztaellenes szövetséges nagyhatalmak – a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az USA – tartoztak. A krónika zárásként Grünvald az Erec Jiszraellel kapcsolatos fejleményeket tekintette át, már csak amiatt is, mert meg-

⁴ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenkorig*. Pozsony: Kalligram, 2012.; Laczó Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*. Budapest: Osiris, 2014.

⁵ Grünvald: *Kézirat*, 1.

⁶ Grünvald Fülöp: *Az elmúlt év története 5700*. In: Szemere Samu, dr. (szerk.): *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve, 1940*. Budapest: IMIT, 1940. 288.

győződése szerint a „zsidókérdés megoldásában” az Ősök Földje nagy szerepet fog játszani a háborút követően.⁷

A mostani áttekintés során elsősorban a holokauszt kiteljesedésére, a zsidóság fizikai megsemmisítésére vonatkozó hírekre, illetve információkra szeretnék rámutatni.

Felmerül a kérdés, hogy honnan szerezte Grünvald Fülöp az értesüléseit. A kéziratban többször hivatkozott a külföldi zsidóságra vonatkozó hiteles információk hiányára. „Megbízható híreket (...) keveset kaptunk testvéreink sorának alakulásáról hazánk határian túli területeken.”⁸

A kézirat több alkalommal idézte a Harmadik Birodalom vezető politikusai – Hitler és Goebbels – vészjósló kijelentéseit, alkalmanként pedig náci sajtótermékeket – a *Das Reich* vagy a *Das Schwarze Korps* című hetilapokat – nevezett meg forrásként. Grünvald úgy vélte, hogy a beteljesedés irányába fordult Hitler 1939. szeptember 1-i hírhedt jóslata: „bekövetkezik e háborúban a zsidó faj kiirtása Európában”.⁹ A tengelyhatalmak vezetése, illetve befolyása alatt álló Európában ugyanis már megindult ez a folyamat, amelynek végrehajtása következetesen és radikálisan történik. Ennek igazolásaként idézte Robert Leynek, a német birodalmi munkafront vezérének 1943. május eleji hagymázás gondolatait is:

„Legyetek szenvedélyes gyűlölői a zsidóknak! Tépjetez ki szívetekből minden szánalmat és – amint ő szó szerint hangoztatja – minden téves irgalmasságot e viperafajzattal szemben.”¹⁰

A hazai napisajtó szintén megírta, hogy a német birodalmi munkafront 1943. május 5-i közgyűlésén jelenlévők nyilvánvalóan Robert Ley gyújtó hangú beszédét követően arra esküdtek meg, hogy „nem hagyjuk abba a harcot, míg az utolsó zsidó is meg nem semmisül Európában”.¹¹ Ennél egyértelműbben aligha lehetett volna aktuálisan kifejezni a világháború kirobantása miatt a nácik által amúgy is bűnbaknak megtett zsidóság ellen folytatott háború győző célját.

A hitközségi berkekben otthonosan mozgó Grünvald Fülöp ugyanakkor feltehetően ismerte azokat a magyarországi és az európai zsidóság sorsának alakulását áttekintő tematikus sajtószemléket is, amelyek közül

⁷ Grünvald: Kézirat, 26.

⁸ Uo., 1.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo., 13. Az eredeti szövegben a „minden téves irgalmasságot e viperafajzattal szemben” fordulatot Grünvald a német eredetiben idézte: „jede falsche Barmherzigkeit diesem Otterngezücht gegenüber”.

¹¹ A hazai napilapok közül a *Magyarság* szó szerint idézte az eskü szövegét. Lásd: Németország háromszázmillió tartalékból meríti munkaerejét. *Magyarság*, 1943. máj. 5. 2.

az 1943. május 7-i, illetve 1943. május 9-i dátummal ellátott „4. számú sajtószemle” (az előbbi 6, az utóbbi 13 gépelt oldal terjedelemben), valamint az 1943. május 15-i dátummal ellátott sorszám nélküli lapszemle (11 gépelt oldal terjedelemben) fennmaradt a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája iktatószámokkal nem rendelkező iratai között.¹² Arról pillanatnyilag nem állnak rendelkezésre információk, hogy miként került be ez a sajtószemle a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájába. Az sem tisztázott egyelőre, hogy beérkeztek-e további sajtószemlék is. A rendelkezésre álló sajtószemle alapján annyi mindenesetre feltételezhető, hogy a magyarországi vallásos zsidóság vezetői ebben az időszakban ezen forrásbázison keresztül is birtokába juthattak bizonyos információknak a zsidóság sorsának alakulását, valamint a holokauszt kiteljesedését illetően. Ezek közé tartozott az a *Neue Zürcher Zeitung* 1943. április 20-i számában a londoni Reuters hírügynökségre hivatkozó híradás is, miszerint a náci megszállás alatt álló területeken kétmillió zsidót – asszonyokat, férfiakat, gyermekeket – pusztítottak el azóta, hogy „a nemzeti szocialisták európai expanziója megkezdődött”. A híradás szerint további ötmillió zsidó „közvetlen veszélynek van kitéve”.¹³

A németországi zsidóellenes intézkedéseket és azok hatásait már sokadik éve nyomon követő Grünvald Fülöp számára egyre nyilvánvalóbbá válhatott az is, hogy a zsidóság nácik által megszállt keleti – lengyel, illetve szovjet – területekre történő kitelepítése nagy valószínűséggel fizikai megsemmisülésüket vonja maga után.

„Ha végigtekintünk ez évek során, megállapítható a dolgok egymásutánja; miként követte politikai, társadalmi életből való kikapcsolásukat, vagyonuk lefoglalása, kisajátítása, templomaik felgyújtása, hitközségeik feloszlása, majd teljes elkülönítésük és szegyénteljes megbélyegzésük, végre eltávolításuk német földről, ami valójában megsemmisítésükre vezetett.”¹⁴

Grünvald Fülöp tehát pontosan ráérezett arra, hogy a módszeres diszkriminatív rendelkezések sorát követő kitelepítéssel a nácik a zsidók fizikai megsemmisítését kívánták előkészíteni, illetve palástolni. Azt azon-

¹² MZsML, Magyarországi Izraeliták Országos Irodája. A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája iratai. Iktatószámmal nem rendelkező iratok (1910–1952, 1962). https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszam_nelkul_1943/?pg=0&layout=s (Utolsó letöltés: 2021. szept. 13.).

¹³ 4. számú sajtószemle. (1943. máj. 9.) 11. https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszam_nelkul_1943/?pg=18&layout=s (Utolsó letöltés: 2021. szeptember 13.).

¹⁴ Grünvald: Kézirat, 2.

ban nyilvánvalóan nem tudta, hogy mindezt Sztójay Döme, Magyarország berlini nagykövete 1942 augusztusában meg is erősítette a nyugat-európai körútja során hivatalában felkereső Ottlik Györgynek, a kormányközeli *Pester Lloyd* főszerkesztőjének. A nem hivatalos megbeszélés során ugyanis a nagykövet egyértelművé tette, hogy a magyarországi zsidók legalább egy részének általa kívánatosnak tartott keleti területekre történő kitelepítése valójában kivégzést jelentene.¹⁵ A magyar külügyminisztérium 1942 folyamán egyébként folyamatosan kapott jelentéseket a diplomáciai testület külszolgálatot teljesítő tagjaitól a nácik és csatlósai által foganatosított zsidóellenes intézkedésekről, deportálásokról és tömeges kivégzésekről.¹⁶

Grünvald Fülöp összeállítása a kitelepítés kapcsán számolt be – egyebek között – az egykori Ausztriában, a szlovák bábállamban, a Cseh-Morva Protektorátus területén, a nácik által elfoglalt Norvégiában, valamint a szintén megszállt Belgiumban, Hollandiában és Franciaországban élő – az utóbbi esetben részben hontalan – zsidók német birodalmi, illetve keleti területekre történő deportálásáról.¹⁷ A krónika rögzítette mintegy 150 000 zsidónak a román közigazgatás alatt álló Transznyisztriába történt deportálását – tragikus sorsukról a szerzőnek nem volt tudomása –, továbbá megemlítette a zsidó lakosság Németországba történt elszállítását a bolgár hadsereg által megszállt területekről (Makedónia és Trákia).¹⁸ A nácik által elfoglalt szerb területeken élő zsidó lakosságról Grünvald mindössze annyi információval rendelkezett, hogy „minden zsidó ingatlan állami kezelésbe került”,¹⁹ míg a nácik által megszállt görögországi nagyváros, Szaloniki 56 000 lelket számláló zsidó közösségéről azt írhatta meg, hogy a megkülönböztetett jel viselésére kötelezett zsidókat, „zárt városrészekbe telepítik”, és kényszermunkát végeztetnek velük.²⁰ A Szerbiában élő zsidók jelentős részét addigra már javarészt szerbiai táborokban lemészárolták, illetve 1943 februárjában kezdetét vette a szaloniki gettó felszámolása. Mindezekről a krónika összeállítójának valószínűleg nem voltak pontos értesülései.

¹⁵ Karsai László: A végzetes esztendő: 1942 a magyar diplomaták jelentéseiben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. évf. (2004) 3. sz. 860.

¹⁶ Uo., 859–883.

¹⁷ Grünvald: Kézirat, 3. skk.

¹⁸ Uo., 10–11.

¹⁹ Uo., 10.

²⁰ Uo.

A tragikus körképpel összefüggésben ejtett szót Grünvald Fülöp a zsidóság melletti kiállításokról, illetve a náci terror elleni tiltakozásokról. A norvég evangélikus egyház vezetői a náci bábkormány vezetőjénél Vidkun Quislingnél tiltakoztak a zsidók üldözése és deportálása ellen.²¹ A hollandiai keresztény egyházak levélben fordultak Arthur Seyß-Inquart birodalmi helytartóhoz, az igazságosság elleni erőszakként bélyegezve meg a zsidóság halálíg tartó üldözését. 1943. február 21-én a hollandiai katolikus és református templomokban hasonló tartalmú nyilatkozatot olvastak fel.²² Franciaországban a katolikus főpapság emelte fel szavát a „tömeges letartóztatások és rossz bánásmód miatt”.²³ A „francia protestáns egyház feje” pedig a kollaboráns államfőhöz, Philippe Pétain marsallhoz intézett levelében részletezte, hogy milyen embertelen körülmények között történik a javarészt francia állampolgársággal nem rendelkező zsidók elszállítása.²⁴ Grünvald arról is beszámolt, hogy Norvégiában, Franciaországban és Hollandiában a lakosság – helyenként a hatóságok – rokonszenvére és aktív segítségére is számíthatott az üldözött zsidóság.

A kitelepítés veszélyével a krónika összeállítása idején a nácik által megszállt Dániában élő zsidóknak nem kellett szembesülniük, mert – miként Grünvald fogalmazott – a „dán nép megőrizte demokratikus állami berendezkedését”, és eddig zsidóellenes intézkedéseket sem fogadtak el.²⁵ Nem kellett diszkriminatív rendelkezésektől tartaniuk a tengelyhatalmakkal szövetséges Finnország zsidó lakosságának sem. Edvin Linkomies, a finn parlament alelnöke 1943. januári budapesti látogatása során nyilatkozta, hogy – miként Grünvald fogalmazott – a zsidókérdés ismeretlen Finnországban, hiszen „minden állampolgár egyenlő jogokat élvez”, amit a kézirat szerzője azzal egészített ki, hogy a Finnországban élő zsidó menekültek sem részesülnek ettől eltérő bánásmódban.²⁶ A hazai sajtó számára Linkomies csupán úgy fogalmazott, hogy amiatt nincs szükség a zsidóságot korlátozó intézkedésekre, mert a 800 finnországi zsidó „sem vagyoniilag, sem politikailag” nem számottevő.²⁷

²¹ Uo., 5.

²² Uo., 5–6.

²³ Uo., 7.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo., 5.

²⁶ Uo., 20–21.

²⁷ Lásd: „A bolsevizmus elleni harc szétneválasztható egészévé olvastotta össze a finn népet.” Linkomies Edwin, a finn országgyűlés alelnöke nyilatkozik az *Esti Ujságnak*. *Esti Újság*, 1943. jan. 19. 7.

Jóval tragikusabb okok miatt került el a kitelepítést az usztrasák vezette bábállam zsidó lakossága, mert Horvátország – olvassuk a krónikában – „csak azért nem telepíthet ki zsidókat, mert számuk annyira lecsökkent az usztrasa államban, hogy elérnek a két munkatáborban Zággráb vidékén”. A horvátországi zsidók vagyona pedig az állam tette rá a kezét.²⁸ A sorok között kiolvasható Grünvald sejtése, hogy a horvátországi zsidóság jelentős része nagy valószínűséggel akkor már nem is élt. Többségüket addigra elnyelték az usztrasák haláltáborai, vagy a náci haláltáborokba deportálták őket. Nagyobb túlélési esélyekkel rendelkeztek viszont az olasz katonai közigazgatás alá kerülő vagy a partizánok közé átszökő horvátországi zsidók.

A fasiszta Olaszországra áttérve Grünvald arra hivatkozott, hogy a sajtó gyakran ismételte ugyan a zsidóellenes vádakát és szövegeket, ám a „46 milliós nép sehogyan sem lát veszedelmet az alig 0,1%-nyi kisebbségben, még akkor sem, amikor az ellenség már a földjén áll”. Noha az olaszországi zsidókat eltávolították a politikai és gazdasági életből, „a társadalmi kapcsolatok felbontása nem teljes”.²⁹ Az olaszországi zsidóság sorsa csak a későbbiekben pecsételődött meg. Jóllehet Szicília szigetét addigra már javarészt elfoglalták a nyugati szövetséges haderők, és a kézirat lezárását követő napokban – 1943. július 25-én – a Fasiszta Nagytanács meg is buktatta Mussolinit, a náci Németország csapatai 1943 kora őszen megszállták Észak-Olaszországot, ami az ott élő zsidó lakosság tekintélyes részének Auschwitzba hurcolását vonta maga után.³⁰

A fizikai pusztulás jutott osztályrészül a lengyelországi zsidóság millióinak, köztük a gettókba zsúfoltak száz- és százezreinek, ahol éhség és betegség is tizedelte a gettólakókat. Grünvald Fülöp adatai szerint a többszázezer zsidó kényszerlakhelyeül szolgáló varsói gettóban 1941-ben 13%, 1942-ben viszont már 15% volt a halandósági ráta.³¹

Grünvald meglepően pontos információkkal rendelkezett a varsói zsidó tanács vezetőjének, Adam Czerniakównak és három társának 1942. július 23-i öngyilkosságáról. Czerniaków és társai amiatt vetettek véget életüknek, mert – miként Grünvald feljegyezte – nem voltak hajlandók kijelölni a varsói gettó 400 000 lakosa közül azt a 100 000-et, akiket nem foglalkoztattak Németországnak dolgozó üzemekben. Vagyis abban már nem vállaltak közreműködést, hogy azon zsidók sokaságának névsorát

²⁸ Grünvald: Kézirat, 9–10.

²⁹ Uo., 14.

³⁰ Karsai: *Holokauszt*, 125–127.

³¹ Grünvald: Kézirat, 12.

összeállítsák, akikre biztos halál várt. A zsidó tanács vezetőjének öngyilkossága nem akadályozta meg, hogy – amint ezt Grünvald is megírta – naponta 6–7000 zsidót szállítsanak el a varsói gettóból. A kéziratból is kiderül, hogy a varsói gettó sorsában addigra már több nagyváros, így Vilna, Lemberg, Lublin zsidó lakossága is osztozott.³²

Grünvald arra is utalt – bár a részleteket nem említette –, hogy egyes lengyelországi gettóban ellenállás bontakozott ki. „Ahol a parancs végrehajtása ellenszegülésre vagy ellenállásra talált, ott az egész lakosságot sújtották.” Csak azok maradhattak a gettóban, akik hadiüzemekben dolgoztak. A munkabíró lakosságot a megszállt területekre vitték, „a többiek sorsát nem tudjuk követni, mert hivatalos jelentés nem szólt sem a kitelepítésről, sem arról, hogy hová kerültek az emberek”.³³

A hazai sajtó nem tudósított a gettólázadásokról. A Magyar Távirati Iroda (MTI) bizalmas tájékoztatói viszont pontosan rögzítették, hogy mi zajlott le a varsói gettóban 1943 tavaszán, miként az MTI a külföldi hírforrások alapján amúgy is eléggé tájékozott volt az európai zsidóság tragédiájának állomásait illetően.³⁴ A Rádiófigyelő szolgálat „Bizalmas” jelzéssel ellátott 1943. május 21-i feljegyzése a londoni rádió német nyelvű adása alapján rögzítette, hogy a varsói gettóban élő fiatal zsidók április 16-a óta harcolnak az életükért. A fiatal zsidókat a lakosság látja el fegyverekkel és élelmiszerekkel. Az SS-csapatok ugyanakkor harckocsikkal és tüzérségi támogatással folytatják megsemmisítő hadjáratukat.³⁵

A varsói gettólázadásról – feltehetően külföldi hírforrások alapján – mások is értesültek Magyarországon. A történetíró Angyal Dávid 1943. május 21-én – talán éppen a londoni híradás alapján – jegyezte fel naplójába, hogy a varsói gettó fiatal lakói fegyveresen állnak ellen, a lengyelek pedig segítenek nekik. A németek ugyanakkor ágyúkkal és gépfegyverekkel folytatják a zsidóirtást.³⁶ Hivatkozhatunk továbbá Kemény Simon naplójegyzeteire is, aki hetekkel a varsói gettófelkelés leverését követően,

³² Uo., 13.

³³ Uo.

³⁴ Lásd: Karsai: A holokausztról szóló információk, 1365–1373. A hivatkozott cikk az MTI összeállításai közül leginkább a „Házi Tájékoztató”-ban, a „Rádiófigyelő”-ben, valamint a „Bizalmas külpolitikai szemlé”-ben megjelent információkra támaszkodott.

³⁵ Magyar Távirati Iroda – Rádiófigyelő. Bizalmas! 1943. máj. 21. 19. szám. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Radiofigyelo_1943_01_08_1/?pg=236&layout=s (Utolsó letöltés: 2021. szept. 13.).

³⁶ Schweitzer Gábor – Gantner Brigitta Eszter (közl.): „Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen.” Angyal Dávid naplófeljegyzései (1942. okt. 30 – 1943. szept. 5.). *Századok*, 135. évf. (2001) 3. sz. 697–754., kül. 741.

1943. június 5-én hosszú bejegyzésben állított emléket a heroikus küzdelemben alulmaradó gettóharcosoknak. Ebből a bejegyzésből a következőket emelhetnénk ki: „Nem tudtam, hogy a varsói gettó kiirtásra ítélt lakói nem nyugodtak bele sorsukba, hanem felfegyverezték magukat, s ellenálltak a hatalmas nagy, német haderőnek. A német hadsereg hat hétig ostromolta a gettót, míg végre le tudta gyűrti ellenállását.”³⁷

Grünvald Fülöp a londoni emigráns lengyel nemzeti tanács egyik zsidó tagjának, Szmul Zygielbojmnak (a kéziratban Ziegelbaum) 1943. május 11-i demonstratív öngyilkosságáról is tudomást szerzett. Ennek előzményeiről, illetve okairól Grünvald a következőket írta: „1942. decemberében a lengyel emigráns kormány azt jelentette, hogy a megszállás három éve alatt a 3 130 000 lengyel zsidó egyharmada elpusztult. S. Ziegelbaum, a londoni lengyel nemzeti tanács tagja, azt indítványozta: küldjenek ki semleges, vagy vörös keresztet bizottságot, annak megállapítására, hová lettek a lengyel zsidóság százezerei.” Miután ebben az ügyben semmi sem történt, Ziegelbaum a világ lelkiismeretének felébresztése céljából „drámai körülmények között öngyilkosságot követett el”.³⁸

A magyarországi sajtó hallgatott erről a demonstratív öngyilkosságról, jóllehet az MTI Rádiófigyelő szolgálata – korábban hivatkozott – 1943. május 21-i „Bizalmas” jelzésű kiadása a londoni rádió német nyelvű adása alapján tudósított arról, hogy a Londonban élő Samuel Ziegelbaum a németek bánásmódjával szembeni tiltakozás miatt öngyilkosságot követett el.³⁹

A fenti információk alapján nem tűnik meglepőnek Grünvald Fülöp elkeseredett kifakadása: „A lengyel föld az 5703. évben az európai zsidóság vesztőhelye és nagy temetője.”⁴⁰ A Lengyelországi zsidóság mérhetetlen veszteségei mások számára is ismertek voltak Magyarországon. A deportálásban utóbb életét vesztő nagykanizsai kereskedő, Hoffmann János jegyezte fel naplójába a következőket 1942. december 12-én: „... megdermedünk a Lengyelországból jövő hírek hallatára, (...) némelyek szerint több mint egy millió zsidó vesztette el ott az életét – mert zsidó.”⁴¹ Az európai zsidóság náci általi módszeres elpusztításáról szóló információ-

³⁷ Kemény Simon: *Napló 1942–1944*. Budapest: Magvető, 1987. 298.

³⁸ Grünvald: Kézirat, 13.

³⁹ Magyar Távírási Iroda – Rádiófigyelő. Bizalmas! 1943. máj. 21. 19. szám. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Radiofigyelo_1943_01_08_1/?pg=236&layout=s (Utolsó letöltés: 2021. szept. 13.).

⁴⁰ Grünvald: Kézirat, 13–14.

⁴¹ Hoffmann János: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940–1944*. Szombathely: Szombathely Megyei Jogú Városi Önkormányzat, 2001. 94.

kat Angyal Dávid is feljegyezte korábban már idézett naplójában: „...a vezér 2–3 millió zsidót öletett meg a legborzasztóbb módszerekkel.”⁴² Ezek a naplófeljegyzések azt támasztják alá, hogy nemcsak a hivatalos tényezők, hanem a politikai, diplomáciai és katonai hírforrásokkal nyilvánvalóan nem rendelkező magánszemélyek is értesülhettek a „végső megoldás” végzetes következményeiről.

A deportálás veszélye ebben az időszakban a magyar zsidóság tömegeit még nem fenyegette, hiszen Kállay Miklós miniszterelnök a kormánypárt 1943. május 29-i ülésén is megerősítette, hogy jóllehet „a zsidókérdés végleges megoldása más nem lehet, mint a zsidóság lehető teljes kitelepítése”, ám ez egyelőre nem kivitelezhető, mert pillanatnyilag „nincsen hová” kitelepíteni a magyarországi zsidóságot. Addig is, amíg nem válik lehetővé a kitelepítés, végre kell hajtani a már meghozott zsidótörvényeket és az azok kiegészítéseit szolgáló rendeleteket.⁴³

Ezzel összefüggésben Grünvald részletezte a hazai zsidóság gazdasági és társadalmi érvényesülését korlátozó, megélhetését és életkörülményeit fokozatosan ellehetetlenítő jogszabályi környezetet, illetve azok következményeit, külön figyelmet szentelve a kisegítő katonai munkaszolgálat intézményének.⁴⁴ A részletek megemlítése nélkül állapította meg, hogy a keleti frontra kivezényelt munkaszolgálatosok közül sokan vesztették életüket. „A magyar zsidóság eddigi háborús veszteségeiről pontos adat nem áll rendelkezésre, csak az egyes gyászjelentésekből állapíthatjuk meg, milyen értékes elemei a zsidó ifjúságnak pusztultak el.”⁴⁵ Az oroszországi területeken életüket vesztett zsidó munkaszolgálatosok gyászjelentései kapcsán jegyezte fel naplójában az utóbb a holokauszt áldozatává vált költő, Kemény Simon, hogy egy idő óta megtiltották, hogy ezek a gyászjelentések a „meghalt hazájától távol”, „távol szeretteitől”, „messze idegenben”, „hazája iránti kötelességének teljesítése közben” szövegezéssel jelenjenek meg. Az ilyen jellegű gyászjelentések csupán azt közölhettek, hogy „X. Y. ennyi és ennyi éves korában meghalt. De az életkor és az, hogy a temetésről semmit sem közöl a gyászjelentés, mégis elárulja, hogy

⁴² Schweitzer–Gantner: „Szomorú a jövő...”, 719.

⁴³ Kállay Miklós beszéde a nemzethez: Védekező háborút folytatunk, egyetlen érdekünk, hogy békében élhessünk határaink között önálló és független nemzetként. *Magyar Nemzet*, 1943. máj. 30. 3.

⁴⁴ Grünvald: Kézirat, 15. skk.

⁴⁵ Uo., 18.

az illető »szeretteitől távol, hazája iránt teljesített kötelessége közben« halt meg.”⁴⁶

A magyarországi zsidóság mindazonáltal a rájuk mért sorscsapásokkal együtt is fenn tudta tartani intézményeit és szervezeteit, „újabb feladatokat vállal, és terveket készít a jövőre”, amit Grünvald Fülöp 1943 nyarán megnyugtatónak tartott. Ehhez azt is hozzáfűzte, hogy a magyar zsidóság kapcsolatai sem szakadtak még meg a magyar szellemi élettel. „A Petőfi-Társaság elutasította azt az indítványt, mely a magyar lélektől teljesen idegen írók kizárását kérte.”⁴⁷ Hovatovább a hazai vezető irodalmi folyóiratok és komoly tudományos kiadványok alkalmanként még közlik zsidó szerzők dolgozatait is.

Grünvald Fülöpnek a náci által megszállt szovjet területeken élő, illetve oda hurcolt zsidóság végzetes sorsa felől sem voltak kétségei. A zsidóság ellen nemcsak a náci hadigépezet folytatott hadjáratot, hiszen „a bolsevizmus alól felszabadult ukránok, litvánok és lettek” is felléptek ellenük. A *Deutsche Zeitung der Ukraine* (pontos nevén: *Deutsche Ukraine-Zeitung*) szerint Minszkben, Harkovban, Szmolenszkben, Berdicsevben és Zsitomirban már nem is laktak zsidók. A munkaképeseket elszállították. Grünvald értesülései szerint utak, vasutak építésénél, erődítési munkálatoknál, valamint a duzzasztógáták helyreállításánál foglalkoztatják őket. A halálzási arány igen magas köztük. Ennek kapcsán Grünvald látszólag meglepő fordulattal Josephus Flaviust, az ókori zsidó történetírót idézte, aki azt írta a *Zsidó háború* című művében, hogy Jeruzsálem rómaiak általi ostroma idején több mint egymillió zsidó pusztult el, majd hirtelen fordulattal a jelenhez visszakanyarodva Grünvald kijelentette, hogy „ebben a háborúban jóval több fegyvertelen testvérünk esett áldozatul az ádáz faji harcnak, mely nem ismer kegyelmet”.⁴⁸ Grünvald a flaviusi idézettel nyilvánvalóan arra kívánt utalni, hogy nem csupán a mostoha munkakörülmények, hanem a náci és csatlósaik által elkövetett tömeggyilkosságok miatt is csökkent ilyen drasztikus mértékben a zsidó népesség létszáma a megszállás alatti keleti területeken.

*

Összességében nem tekinthető véletlennek, hogy Grünvald Fülöp 1942-es és 1943-as esztendőről szóló gyászkrónikáját a cenzúra akkoriban nem

⁴⁶ Kemény: *Napló 1942–1944*, 260–261. 1942. dec. 29-i bejegyzés.

⁴⁷ Grünvald: *Kézirat*, 20. Korabeli sajtóértesülések szerint Erdélyi József költő vetette fel a Petőfi Társaság hat zsidó tagjának a kizárását.

⁴⁸ Uo., 14.

engedte közzétenni. A további kutatások remélhetőleg arra is fényt derítenek, hogy a cenzúrázott hazai sajtótermékeken kívül pontosan milyen további csatornákon keresztül szerezte Grünvald az értesüléseket. Feltehető, hogy a semleges államok sajtójából, esetleg külföldi rádióállomások, mindenekelőtt a londoni rádió adásai alapján informálódott. Felmerül továbbá az a kérdés is, hogy vajon ki láthatta még annak idején a publikálatlan kéziratot Grünvald Fülöp környezetéből. A krónika szerzője felkavaró és igen pontos információkkal rendelkezett a náci, illetve náci befolyás alatt álló országokban élő zsidó lakosság túlnyomó többsége tragikus sorsának alakulásáról, valamint tragédiája mértékéről. Az erről szóló értesüléseket pedig kendőzetlenül kívánta az *Évkönyv* rendelkezésére bocsátani, ráadásul olyan információkat is meg kívánt osztani az olvasókkal, amelyekhez egészen nyilvánvalóan nem a cenzúrázott hazai hírforrásokon keresztül fért hozzá. Végezetül nem lehet kétséges, hogy amennyiben Grünvald Fülöphöz és zsidó sorstársaihoz eljutottak a holokauszt hírei, akkor a magyarországi kormányzati tényezőknek és katonai vezetőknek, amint azt Karsai László kutatásai is alátámasztják, már korábban is naprakész információkkal kellett rendelkezniük a „végső megoldás” valós jelentéséről és végzetes kiteljesedéséről.⁴⁹

⁴⁹ Lásd: Karsai: A végzetes esztendő.